

**XXI међународни научни скуп „Правнички дани –
Проф. др Славко Царић“
„ОДГОВОРИ ПРАВНЕ НАУКЕ НА ИЗАЗОВЕ САВРЕМЕНОГ
ДРУШТВА“**

**XXI International Scientific Conference „Legal days –
Prof. Slavko Carić, PhD“
"THE RESPONSES OF LEGAL SCIENCES TO THE CHALLENGES OF
MODERN SOCIETY"**

Универзитет Привредна академија у Новом Саду
Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду
The University of Business Academy in Novi Sad
The Faculty of Law for Commerce and Judiciary in Novi Sad

Нови Сад, 04. и 05. октобар 2024.

Зборник радова са XXI међународног научног скупа
„Правнички дани – Проф. др Славко Царић“

„ОДГОВОРИ ПРАВНЕ НАУКЕ НА ИЗАЗОВЕ САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА“

04. и 05. октобар 2024. године у Новом Саду,
у организацији Универзитета Привредна академија у Новом Саду
Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду

Издавач:

Универзитет Привредна академија у Новом Саду
Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду
Гери Кароља бр. 1, телефон: 021/ 400 - 499
Web: www.pravni-fakultet.info

Рецензенти:

Др Милан Почуча редовни професор	Др Сања Шкорић ванредни професор
Др Владимир Козар редовни професор	Др Јоко Драгојловић ванредни професор
Др Јелана Матијашевић редовни професор	Др Маријана Младенов ванредни професор
Др Милош Марковић редовни професор	Др Ненад Бингулац ванредни професор
Др Предраг Мирковић редовни професор	Др Марко Станковић ванредни професор
Др Дарко Голић редовни професор	Др Далибор Крстинић ванредни професор
Др Јелена Шогоров Вучковић редовни професор	Др Ненад Стефановић ванредни професор
	Др Дејан Логарушић ванредни професор

За издавача:

Др Милан Почуча, редовни професор

Уредник:

Др Милан Почуча, редовни професор

Штампа:

Граф 021, Нови Сад

Тираж: 150

ISBN 978-86-86121-64-6

Научни одбор:

ПРОФ. ДР МИЛАН ПОЧУЧА - председник Научног одбора

Декан Правног факултета за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија у Новом Саду | Република Србија

ПРОФ. ДР МАРКО ЦАРИЋ

Декан Факултета за економију и инжењерски менаџмент, Универзитет Привредна академија у Новом Саду | Република Србија

ПРОФ. ДР МАРИЈАНА ЦАРИЋ

Председник Савета Универзитета Привредна академија у Новом Саду | Република Србија

ПРОФ. ДР МИРКО КУЛИЋ

Професор емеритус на Правном факултету за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија у Новом Саду | Република Србија

ПРОФ. ДР МАРИЈАНА ДУКИЋ МИЈАТОВИЋ

Редовни професор на Правном факултету за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија у Новом Саду | Република Србија

ПРОФ. ДР ПРЕДРАГ МИРКОВИЋ

Председник Савета Правног факултета за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија у Новом Саду | Република Србија

ПРОФ. ДР МАРИЈАНА МЛАДЕНОВ

Продекан за међународну сарадњу на Правном факултету за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија у Новом Саду | Република Србија

ПРОФ. ДР ЗОРАН ПАВЛОВИЋ

Шеф Кривичноправне катедре на Правном факултету за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија у Новом Саду | Република Србија

ПРОФ. ДР ДАРКО ГОЛИЋ

Шеф Теоријске и јавноправне катедре на Правном факултету за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија у Новом Саду | Република Србија

ПРОФ. ДР ЖЕЉКО БЈЕЛАЈАЦ

Редовни професор на Правном факултету за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија у Новом Саду | Република Србија

ПРОФ. ДР ЈЕЛЕНА МАТИЈАШЕВИЋ

Продекан за науку на Правном факултету за привреду и правосуђе, Универзитет Привредна академија у Новом Саду | Република Србија

ПРОФ. ДР ВЛАДИМИР КОЗАР

Редовни професор на Правном факултету за привреду и правосуђе,
Универзитет Привредна академија у Новом Саду | Република Србија

ПРОФ. ДР САЊА ШКОРИЋ

Продекан за наставу на Правном факултету за привреду и правосуђе,
Универзитет Привредна академија у Новом Саду | Република Србија

ПРОФ. ДР ЈОКО ДРАГОЈЛОВИЋ

Ванредни професор на Правном факултету за привреду и правосуђе,
Универзитет Привредна академија у Новом Саду | Република Србија

ПРОФ. ДР ВЛАДИМИР ЦАТИЕВ

Шеф катедре Кривичноправних наука Руске академије за адвокатуру и
нотаријат | Руска Федерација

ПРОФ. ДР БРАНКО ВУЧКОВИЋ

Председник Удружења за кривично право и криминалну политику Црне Горе
| Република Црна Гора

ПРОФ. ДР ВЕСНА ВУЧКОВИЋ

Судија Врховног суда Црне Горе | Република Црна Гора

PROF. DR DR. WOLFGANG ROHRBACH

Akademik Evropske akademije nauka u Salzburgu | Austrija

PROF. DR. AMER FAKHOURY

Dean College of Law American University in the Emirates | Ujedinjeni Arapski
Emirati

ДОЦ. ДР БРАНИСЛАВ ДУДИЋ

Доцент на Факултету за менаџмент, Универзитет Коменски Братислава
| Република Словачка

ПРОФ. ДР ЗОРАН ФИЛИПОВСКИ

Проректор за међународну сарадњу, Интернационални „Vision”
Универзитет | Северна Македонија

PROF DR KONSTANTINOS KOUROUPIS

University Frederik | Kipar

DR VIKTÓRIA CSIZMADIÁNÉ CZUPPON

Viši naučni saradnik, Poslovno-ekonomski fakultet, Univerzitet u Panoniji
| Mađarska

DOC. DR. SC. SANJA GONGETA, PROF. STRUČ. STUD.

Prodekanica za stručni naučnoistraživački rad i međunarodnu saradnju
Veleučilište Lavoslav Ružička u Vukovaru | Republika Hrvatska

PROF DR CRISTINA ELENA POPA TACHE

Fakultet za psihologiju, bihejvioralne i pravne nauke, Univerzitet "Andrei Sagun",
Akademija za ekonomske studije u Bukureštu | Rumunija

PROF DR ADELA DANAJ

Viši predavač na Političkim naukama i međunarodnim odnosima, Predsedavajući
Centra za istraživanje, projekte i inovacije, Univerzitet Njujork u Tirani | Albanija

PROF. DR VALENTINA RANALDI

Pravni fakultet, Univerzitet "Niccolò Cusano" | Italija

ПРОФ. ДР НЕБОЈША ШАРКИЋ

Професор емеритус Правног факултета, Универзитета Унион у Београду
| Република Србија

ПРОФ. ДР ВЛАДИМИР ЧЛОВИЋ

Директор Института за упоредно право у Београду | Република Србија

ПРОФ. ДР МИЛОШ МАРКОВИЋ

Редовни професор на Правном факултету за привреду и правосуђе,
Универзитет Привредна академија у Новом Саду | Република Србија

Организациони одбор:

ПРОФ. ДР ЈОКО ДРАГОЈЛОВИЋ - ПРЕДСЕДНИК ОРГАНИЗАЦИОНОГ ОДБОРА

ПРОФ. ДР ИВАН ЈОКСИЋ

ПРОФ. ДР ЈЕЛЕНА СТОЛШИЋ ДАБЕТИЋ

ПРОФ. ДР НЕНАД БИНГУЛАЦ

ПРОФ. ДР НЕНАД СТЕФАНОВИЋ

ПРОФ. ДР МАРКО СТАНКОВИЋ

ПРОФ. ДР ДАЛИБОР КРСТИНИЋ

ДОЦ. ДР МАЈА ПЕТРОВИЋ

ДР ИСИДОРА МИЛОШЕВИЋ

МСР АЊА КОПРИВИЦА

МР МАРА ДЕСПОТОВ

МСР ТАМАРА КРСТИЋ

Секретар:

МСР АЊА КОПРИВИЦА, асистент

UDK: 323:342.5
DOI: 10.5937/PDSC24139D

Dr Srđan Damnjanović, vanredni profesor
Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu,
Univerzitet Privredna akademija u Novom sadu
srdjan.damnjanovic@pravni-fakultet.info

KAFKA I ALTISER O INTERPELACIJI APARATOM: OD SPRAVE ZA MUČENJE DO POLIGRAFA

Apstrakt:

U tekstu se bavim problemom interpelacije aparatom, od sprave za mučenje do savremene upotreba palice, nanogice i poligrafa, u kontekstu važnih teorijskih pojmova kao što su interpelacija, anomija, državni aparat i sl. Zahvaljujući interpelaciji individua postaje subjekt prava. U „Kaznjeničkoj koloniji“, Kafkinoj priči iz 1919, nalazimo opis torture koja se vrši postepenim urezivanjem presude u telo osuđenika, posredstvom složenog aparata. U igri su dva značajna teorijska koncepta: anomija (Dirkem) i interpelacija (Altiser). Anomija je stanje u kome se nalazi subjekt suočen sa normama koje zahteva društvo i neadekvatnim sredstvima za njihovu realizaciju. Interpelacija je obraćanje pojedincu, u ovom slučaju posredstvom državnog aparata i tehničkih sredstava, zahvaljujući kojoj pojedinac zadobija subjektivitet, postajući podanik. Ta dva momenta se ukrštaju kada aparat za mučenje postane beznačajno nesavremen, a službenik mu ostaje veran, pošto je spoljašnji aparat zamenjen unutrašnjim. Danas funkciju aparata preuzimaju poligraf, palica, nanogica i sl, uz promenu elemenata interpelacije, ali uz zadržavanje stanja anomije.

***Ključne reči:** interpelacija, anomija, aparat, tortura, „U kaznjeničkoj koloniji“.*

Interpelacija je čin u kome državno ideološki aparati konstituišu subjekte, tako da oni kroz iluziju vlastite slobode postaju građani i podanici. Altiserova upotreba termina je neobična, ali nije ni daleko od standardnih značenja. Reč je izvedena iz latinskog termina *interpellatus*, odnosno od participa prezenta *interpellare*, što znači „prekinuti ili ometati osobu koja govori“. Smisao ne treba brkati s „interpolirati“, što

znači „umetnuti reči u tekst ili razgovor“.¹ Ipak, svako obraćanje izaziva izvestan prekid i promenu. Altiser može nadograditi standardno značenje u teorijsko: ideologija interpelira individue kao subjekte.² Interpelacija sadrži dvostruki odnos. Kategorija subjekta konstitutivna je za svaku ideologiju, dok ideologija ima funkciju konstituisanja individua kao subjekta. U interakciji ove dvostruke konstitucije egzistira funkcionisanje svake ideologije.³ Interpelacija, kao proces stvaranja subjekta koji potiče iz religijske sfere, odlično funkcioniše u praksi pravnog aparata. U tom smislu interpelacija može biti ideološka, nenasilna, putem obrazovnog, religijskog, informacionog aparata a zatim i nasilna, putem pravnog, vojnog ili policijskog aparata, kako je to sagledao Altiser.

Kafkino delo obiluje pozivanjem na pravo, sudske procedure i birokratski aparat. Kafkina priča „U kašnjeničkoj koloniji“ je prvi put objavljena 1919. Napisana je ranije, u oktobru 1914, revidirana je u novembru 1918, da bi prvi put bila objavljena u oktobru 1919.⁴ Priča opisuje torturu koja se izvodi posredstvom aparata: dok aparat urezuje presudu u telo osuđenika, on prolazi kroz mistično prosvetljenje i prihvata pravednost kazne. Sam osuđenik interpelira publiku, proizvodeći subjekte – podanike, tako što oni zure u njegovo telo, dok on u stanju ekstaze dešifruje zakon uz pomoć svojih rana. Interpelacija aparatom koji urezuje presudu u telo je završena, kada „drljača“ natakne subjekta na šiljke i baci ga u pripremljenu jamu. Dok podređeni interpelira sebe i publiku svojim ranama (telom), danas pripadnik aparata interpelira baratajući različitim spravama: od propisanih zahvata prilikom intervencija kao i upotrebnom različitih tehničkih sredstava, palicom, nanogicom, poligrafom i slično. Aparat, koji se nalazi u središtu društvene strukture obezbeđuju „proizvodnju“ različitih subjekata: oficira, vojnika, osuđenika, a pre svega, građanina i/ili podanika i sl.

Pojam koji se nalazi na drugom kraju dijalektičkog štapa je anomija. Ona označava hroničnu neusklađenost između normi i sredstava podesnih za njihovo ostvarivanje. Aparat u kašnjeničkoj koloniji je u samom početku beznadežno zastareo, jer se javlja početkom 20. veka, a sastavljen je od elemenata iz srednjeg veka, kako u literarnoj sceni, tako i prema vremenu nastanka priče. Anomija danas posebno deluje kada se od savremenih aparata interpelacije, kao što su to palica, nanogica i poligraf, očekuje ono što oni po zakonu i pravilniku ne mogu ispuniti. Interpelacija telom koju izvodi aparat, moguća je na osnovu prizora javne egzekucije, a upotreba palice, nanogice i poligrafa i sl, podrazumeva snažnu normiranost „pravilima službe“ i postojanje javnosti, čija očekivanja ostaju nezadovoljena.

¹ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/interpellate>.

² Altiser, L. (2009). *Ideologija i državni ideološki aparati*. Karpos: Loznica, 71.

³ Ibid., str. 65.

⁴ Kafka, F. (1977). *Pripovijetke. Knjiga prva*. Zagreb: Zora, 151-175.

Složena pravila upotrebe različitih aparata ne zadovoljavaju arhaičan zahtev da aparati budu deo i istražnog i sudskog postupka. Danas, uprkos zahtevu dela javnosti, kada se poligrafom preti, poligraf ne presuđuje! Aparati interpelacija u srednjem veku nisu bili anomični, od njih se očekivalo upravo ono što oni i čine, tj. da samom torturom pretpostavljaju i izvode presudu.

Upotreba aparata, koja datira još od drevnih vremena, dobila je na značaju zahvaljujući rimskim vojnicima koji su disciplinovano sprovodili istragu/torturu i kaznu torturom (šiba, koplje, trnov venac, krst, itd). Uspostavljanjem hrišćanstva kao svetske religije, interpelacija aparatom postala je epohalna i veoma konkretna. Često tortura u srednjem veku nije bila potrebna, jer bi se do priznanja došlo samim pokazivanjem aparata, kao što je šiba često stajala u nekom ćošku kuće, premda decu njome nisu više bila kažnjavana. U tom smislu aparat poseduje „urođenu“ preteću svetost, a sam čin interpelacije uključuje javnost. Danas su javne egzekucije zamenjene medijskim skretanjem pažnje na različite aparate. Konkretno, Kafkina priča opisuje delovanje pravnog aparata, ideološkog i represivnog, a uvek je reč o njihovom jedinstvu: represivni aparati funkcionišu većim delom putem represije, uključujući i fizičku represiju, ali kada osiguravaju sopstvenu koheziju i reprodukciju, oni funkcionišu i putem ideologije.⁵ Kada navodi „spisak“ državnih ideoloških aparata koji funkcionišu prvenstveno putem ideologije, Altiser naglašava kako pravni državno-ideološki aparat podjednako pripada i ideološkom i represivnom aparatu.⁶ Međutim, i u samom činu represije sadržana je ideologija.

Kako su interpelacija i anomija povezani elementi, čitanje Kafke određeno je Dirkemovim i Altiserovim delom, a Dirkemovi, Gramšijevi i Lakanovi pogledi, u najvećoj meri su uticali na Altiserovu kritiku ideologije.⁷ Premda se u svom spisu Altiser ne poziva na Kafku, kao što se Kafka ne poziva na Altisera, odsustvo reči u ovom slučaju upozorava na bliskost stanovišta. Verovatno je zahvaljujući i Kafkinom literarnom delu, formirana hipoteza da se ideologija ne nalazi u „krivoj svesti“, već u materijalnim praksama, a jedna od važnih praksi je i tortura aparatom. Susret između Kafke i Altisera ne samo da proizvodi koncept tela koji prevazilazi granice pravnog subjekta i njegove interpelacije,⁸ nego otvara prostor za tematizaciju samog aparata i njegovih delova. Delez i Gatari, smeštajući aparat u središte društvene strukture, rasvetljavaju metamorfozu aparata od Kafkine „fikcije“ do naših dana. Mašina pravde, kako to vide Delez i Gatari, nije mašina u metaforičkom značenju, već upravo ona utvrđuje prvo značenje, ne samo svojim aktima, već aparatom koji metastazira:

⁵ Altiser, L., op. cit., 30.

⁶ Ibid., 28

⁷ Vidi: Strawbridge, S. (1982). Althusser's Theory of Ideology and Durkheim's Account of Religion: An Examination of Some Striking Parallels. *Sociological Review*, vol. 30 no. 1.

⁸ Serrano, J. (2019). The Interpellation of the Body: Althusser and Kafka. *Rev. Filosofía Univ. Costa Rica*, LVIII (152).

svojim kancelarijama, svojim knjigama, svojim simbolima, svojom topografijom već i osobljem (sudije, advokati, poslužitelji). Kao što pisaaća mašina postoji samo u kancelariji, a kancelarija postoji samo sa sekretarima, načelnicima i rukovodiocima, s jednom administrativnom raspodelom, bez koje tehnika nikada ne bi postojala, mašina želje pokreće zupčanike, obezbeđujući vezu između delova koji se mogu demontirati.⁹

Osmišljavajući aparat iz „Kaznjeničke kolonije“ Kafka je očigledno imao na umu dugu istoriju različitih aparata: od relikvijara koji potiču od Hristovog raspeća, preko srednjovekovnih sprava za mučenje do savremene poljoprivredne tehnike. Danas dominira računar, uz „detektore laži“, masovne medije, elektronske naprave i sl. Interpelira i aparat koji ne mora biti neposredno u upotrebi. Često viši službenici za svojim stolom imaju računar koji inače ne koriste. Računar po sebi reprodukuje potčinjene i stvara potčinjavanje, premda nije uključen u mrežu.

Kaznjenička kolonija kao mesto delovanja aparata

Kafkina priča smeštena je u neimenovanu kaznenu koloniju i opisuje poslednju upotrebu složenog aparata za mučenje i pogubljenje. Aparat urezuje kaznu osuđeniku u njegovo telo, dok on polako umire tokom dvanaestočasovne ceremonije. Izložen ljubopitljivim pogledima publike, osuđenik doživljava prosvetljenje, religioznu ekstazu pravednosti, u kojoj posebno uživaju deca. Krivični zakon ne interpelira samo osuđenika, već radoznanu publiku, pa i decu, koja ljubopitljivo posmatraju izvršenje kazne.

Ne treba ispustiti iz vida lokalni kontekst. Od 1905. godine smrtne kazne u Beogradu su izvršavane na skrovitim mestima bez prisustva publike, ali su u drugim gradovima i selima izvršenja i dalje ostala javna,¹⁰ a nekim pogubljenjima su prisustvovala hiljade posmatrača. Prilikom javnog vešanja Jovana Stanisavljevića Čaruge, doajen našeg novinarstva Predrag Milojević, zabeležio prisustvo školske dece, koja su se tiskala oko vešala, sa sveskama pod miškom.¹¹ Karnevalska atmosfera bila je podstaknuta velikom pažnjom tadašnjih medija, a po nekim navodima egzekucija je izvršena uz skandaloznu nekompetentnost krvnika. Skandaloznu nekompetentnost oficira koji se zalaže za strogo poštovanje procedure nalazimo i u Kafkinoj priči. Poslednje javno giljotiniranje u Francuskoj izvedeno je 17. juna 1939. godine ispred zatvora San Pjer. Publika je slavila uz sendviče i šampanjac, a zbog histerične radosti koja je preplavila publiku dok je na pod padala

⁹ Delez, Ž. i F. Gatar (1998). *Kafka*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 144.

¹⁰ Janković, I. (2012). *Na belom hlebu: Smrtna kazna u Srbiji, 1804-2002*. Beograd: Službeni glasnik i Clio.

¹¹ Milojević P. (1925). Vešanje Čaruge i Papića. *Politika*, 28. 02. 1925, 4.

mrtva glava, u Francuskoj su zabranjena javna pogubljenja. Javna pogubljenja postiču suprotan efekat, jer smrtna kazna postaje deo opšteg karnevala.¹² Ovdje nam mogu biti od pomoći lakanovske formulacije: pogled je uvek pogled Drugog, ne samo da đaci i ostala publika znatiželjno motre na scenu egzekucije, nego je i njihov pogled predodređen pogledom scene. Za spekularnu prirodu interpelacije ovo je odlučujući trenutak: mi smo posmatrana bića u pozorištu sveta, a ono što nam stvara svest, ustrojava nas istovremeno kao *speculum mundi*.¹³ Spektakl nas posmatra koliko i mi posmatramo scenu.

Zainteresovani čitalac Kafkine priče saznaje nešto više detalja o samom aparatu, uključujući njegovo poreklo i izvorno opravdanje. Optuženi se nužno smatra krivim i nalazi se bez prava na odbranu. Sudski postupak je povezan sa aparatom za mučenje, kao što se i kazna prepušta aparatu. Osuđenik polako umire od zadobijenih rana prilikom ispisivanja presude, uz pojavu mističnog prosvetljenja, osećanja blaženstva negde oko šestog sata mučenja: „To je pogled da gotovo i sam zaželiš da legneš pod „drljaču“.“¹⁴ Naglašavam da osuđenik nije posebno čuvan, a da oficir pristupa pogubnoj demonstraciji efikasnosti aparata vršeci samoubistvo, zato što vrednosti i metode koje taj aparata sa sobom nosi sve više gube poštovanje. Aparat je dizajnirao prethodni zapovednik kolonije, a oficir je njegov poslednji sledbenik. Kako je izvršenje kazne omanulo, oficir oslobađa osuđenog i postavlja stroj za sebe. To što oficir i osuđenik na kraju menjaju uloge samo potencira činjenicu interpelacije aparatom: osuđenik sada počinje da zainteresovano posluje oko aparata, pripremajući ga za oficira. Međutim, stroj ne radi ispravno zbog uznapredovalog stanja kvara. Umesto da izvede dugotrajnu, preciznu i elegantnu operaciju, aparat trenutno zadaje oficiru smrtonosne ubode, uskraćujući mu mistično iskustvo umiranja i lagano ispisivanje kazne po dubini tela.

Anomija i interpelacija

Kafkina priča, koju sam tretirao kao literarni predložak Altiserove teorije interpelacije, može se sagledati i kao moguća reakcija na Dirkemovu teoriju anomije. Oficir je počinio samoubistvo suočen sa činjenicom da aparat više „nije u modi“. Pojam samoubistva obuhvata sve slučajeve smrti koji neposredno ili posredno proizilaze iz pozitivnog ili negativnog čina same žrtve, čak i kada žrtva ne sprečava

¹² Friedland, P. (2012). The Last Public Execution in France. <https://blog.oup.com/2012/06/last-public-execution-france-17-june-1939/>

¹³ Lacan, J. (1986). *Četiri temeljna pojma psihoanalize*. Zagreb: Naprijed, 83.

¹⁴ Kafka, F. op. cit., 160.

okolnosti za koje zna da izazivaju smrtonosan ishod.¹⁵ Oficir osmišljava vlastito samoubistvo delovanjem aparata kroz krajnji čin (samo)interpelacije.

Veoma je moguće da je Kafka poznao Dirkemove spise, a studija *Suicid* publikovana je 1897. Prema Dirkemu, anomično samoubistvo odražava moralnu zbunjenost pojedinca, koja je povezana sa dramatičnim društvenim i ekonomskim preokretima („tko bi gori eto je doli“). Anomija se javlja i kada društvo napreduje i kada društvo siromaši i propada. U oba slučaja, prethodna očekivanja i životna načela su odbačena, dok nova još nisu zaživela. Zahvaljujući trgovačkom i ekonomskom razvoju, odnosno cikličnim krizama, anomija postaje hronično stanje. Oficir više ne nalazi svoje mesto u društvu koje je odbacilo spoljašnju torturu i mistično prosvetljenje.

Termin *anomija* za Mertona označava nepovezanost između kulturnih ciljeva i legitimnih načina dostupnih da se ti ciljevi dostignu.¹⁶ Kao primer Merton vidi „Američki san“. U njemu je naglašen cilj novčanog uspeha ali bez odgovarajućih legitimnih puteva kojima bi se dospelo do tog cilja. Groblja su puna onih koji su pokušali da se obogate na pošten način, veli jedna savremena poslovice. Drugim rečima, Merton veruje da se svi slažu sa „američkim snom“, ali načini na koje pokušavaju da ga ostvare nisu isti. Ne posedujemo svi iste prilike i prednosti. U Gidensovoj interpretaciji problema, anomija koja se javlja između želje i nagrade inicira različite reakcije, te se javljaju konformisti, inovatori, ritualisti, oni koji se povlače i buntovnici.¹⁷ Na primer, konstruktor jedinstvenog aparata za mučenje koji obuhvata istražni, sudski i kazneni postupak, bio je inovator, a njegovi potčinjeni već su konformisti, dok je poslednji sledbenik ritualista. Održavajući besmisleni aparat oficir deluje kao ritualista, jer slepo poštuje pravila radi njih samih. Oficir ostaje privržen aparatu i kada mu njegov trud oko održavanja i funkcionisanja aparata ne obezbeđuje više uspešnu karijeru. Neuspeh oficira u karijernom napredovanju takođe je oblik interpelacije („dobar čovek, magarcu brat“). Osuđenik postaje subjekt time što postaje predmet „obrade“ aparata, on postoji kroz aparat i sam interpelira druge subjekte. Osuđenik ne mora prisilom ući u aparat, njega vodi i vlastita znatiželja, strast, navika ili potreba da se odazove. Sloboda, odnosno iluzija zahvaljujući kojoj pristupamo, ulazimo ili koristimo aparat, veoma je važna, jer omogućava nesmetano funkcionisanje aparata. Zato osuđenik zaista nije i ne može biti nevin, niti je reč o pravnom ubistvu („umro na prečac u prisustvu vlasti“) nego i o samoubistvu, tj. o našem delovanju:

¹⁵ Durkheim, É. (2005). *Suicide: A Study in Sociology*. New York: Routledge, p. xlii.

¹⁶ Merton, R. (1938). Social Structure and Anomie. *American Sociological Review*, 3 (5): 672—682.

¹⁷ Gidens, A. (2003) *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet, str. 217.

„Osuđenik je, uostalom, izgledao tako pasje pokoran da se činilo da bi ga mogli slobodno pustiti trčati po padinama, a kad počne smaknuće biti će potreban samo jedan zvižduk da se on vrati.“¹⁸

Osuđenik je interpeliran u besciljnom tumananju, poput lopova koji je prekinut policijskim uzvikom dok je ćaskao sa kolegom. Altiser navodi policijski uzvik: „Hej, ti tamo!“¹⁹ kao doslovni primer interpelacije. Podrobnije, teorija interpelacije eksplicira funkciju državnih ideoloških aparata, kao što su pravni državni aparat ili religijski državni aparat, a Altiser klasifikuje državne aparate na ideološke i represivne, uz važnu napomenu: kao što ideološki aparat sadrži represiju, tako i represivni sadrži ideologiju. Ponavljam, Kafkina priča demonstrira usaglašenost različitih aparata, kao što su to pravni i religijski. Interpelacija zakonom, zahvaljujući medijima, upućena je ne toliko osumnjičenima, koliko se odnosi na ideološku proizvodnju subjekata jednog društva, kao što obraćanje propovednika nije usmereno samo na „grešnike“, nego se iscrpljuje u proizvodnji određenog tipa subjekta.

Interpelacija telom i/ili interpelacija aparatom

Obraćanje ima snagu da „prene“ osumnjičenog iz tekuće situacije. Ukoliko on ne odgovori na propisani način (ideološka interpelacija), službenik primenjuje silu shodno protokolu ili uz „višak entuzijazma“ (interpelacija aparatom). Džordž Flojd (George Perry Floyd Jr.), 47-godišnji Afroamerikanac, ubijen je 25. maja 2020, od strane policijskog službenika Dereka Šovina. Posle ubistva, protesti protiv policijske brutalnosti proširili su Amerikom, a reči umirućeg, "I can't breathe", postale su slogan, koji ništa manje ne interpelira nego sam čin policijske intervencije.

Insistiram na sledećem slučaju, tj. na sceni koju smo mogli da vidimo posredstvom televizije Al Jazeera, kada službenik u opremi za razbijanje demonstracija udara policijskog službenika u civilu (kako se čini) palicom po glavi, jer ga je poistovetio sa demonstrantom.²⁰ Pored ograničenja koja su predviđena zakonom, policijski službenik službenu palicu ne sme upotrebiti prema licu koje pruža pasivni otpor, izuzev ako se takav otpor ne može savladati na drugi način. Takođe, udarac službenom palicom se zadaje u predelu mišićnog tkiva tako da ne prouzrokuje telesne povrede, ili da one budu što manje, ukoliko ih nije moguće izbeći.²¹ Samorazumljiva reakcija policijskog službenika u civilu, koji se sa razumevanjem obraća kolegi, stiskajući ga za mišicu, uprkos primljenom udarcu, upućuje na činjenicu dobrovoljnog prolaska kroz čin interpelacije koji povezuje

¹⁸ Kafka, F. op. cit., 151.

¹⁹ Ibid., str. 70.

²⁰ https://www.youtube.com/watch?v=1VII-3FapFY&ab_channel=AlJazeeraBalkans

²¹ Pravilnik o policijskim ovlašćenijima, *Službeni glasnik RS*, br. 41/2019 i 93/2022, član 841

službenike – „da to smo mi, mi koji se odazivamo“. Slučaj koji sam naveo ubedljivo demonstrira stanje anomalije u slučaju interpelacije. Pravilo je prekršeno, ali uz razumevanje interpeliranog.

U središtu Kafkine priče je interpelator, oficir koji „neutralno“ opslužuje aparat, „činodejstvujući“ svojim radnjama. Sveštenik, vojnik, policajac ili zašto da ne - informatičar mogu da izgovaraju potpuno nerazumljive formule, kao što te formule i jesu nerazumljive, a da interpelacija deluje. Snaga ideologije je u samoj interpelaciji, pogotovo kada je ona izvedena posredstvom praksi koje subjektiviraju pojedince u „civilizovane“ građane. Što je interpelator neutralniji, što samo „radi svoj posao“, kao policajac, fudbalski trener, profesor, a zašto da ne, kao hirurk, on je u tom smislu bolji i efikasniji interpelator, subjekt i objekt interpelacije. Zahvaljujući potčinjavanju, subjekti uz pomoć interpelacije stiču iluziju vlastite slobode, da mogu učiniti nešto, „jer im se tako hoće“, a to uvek znači: delovati u skladu sa pozivom. Mnoštvo različitih subjekata koji podležu interpelaciji mogu postojati pod uslovom da postoji Jedinstveni, Apsolutni, Drugi. Struktura ideologije koja interpelira individue je *spekularna*, tj. ogledalna.²² Na osnovu tog lakanovskog motiva, Altiser veruje da interpelacija individua pretpostavlja „egzistenciju“ Jedinstvenog i centralnog drugog, Subjekta u čije ime ideologija interpelira sve individue kao subjekte.

Kazneno pravo prvenstveno je usmereno prema običnim građanima, interpelirajući ih shodno njihovom poštovanju zakona, na osnovu „uživanja u prizoru“ izvršenja kazne ili medijske prezentacije policijske intervencije. Zato je ceo prizor torture u kažnjeničkoj koloniji upućen pre svega publici. A kako je interesovanje publike za egzekuciju dvanaestočasovnom torturom opalo, potrebno je zameniti paradigmu. Osuđenik ostaje mrtav i beskoristan, a „ciljna grupa“ je zapravo publika.

Aparat: od srednjeg veka do naših dana

Donji deo aparata Kafka naziva „posteljom“, gornji deo „crtalom“, a srednji, lebdeći deo „drljačom“. Sprave koje objedinjava aparat iz kažnjeničke kolonije potiču iz srednjeg veka. Počevši od „gvozdene njuške“ koja sprečava vrištanje žrtve, uz dodatak šiljaka koji probijaju jezik i nepce; uz „razapinjač“ koji uz pomoć rastezala i šiljaka kida mišiće i zglobove; „špansko golicanje“, sprava koja kida meso sa lica, trbuha, leđa i grudi žrtve i to svojevrsnom grabuljom, itd.

Osuđenika nagog polažu potrbuške, ruke, noge i vrat učvršćuju remenjem, a kako osuđenik leži s licem na dole, u usta mu uglavljuju poseban čep koji sprečava viku. Tokom opisa nalazimo da je i „putnik već donekle bio pridobijen za tu

²² Altiser, L., op. cit., 77.

napravu“.²³ Pošto su na sunčanoj svetlosti iz aparata „gotovo izbijali zraci“, scena dobija mistično-nadrealnu atmosferu, poput one koja zrači iz slika Salvadora Dalija. I prvobitno odbijanje, negodovanje ili gađanje biva prevladano mističnom privlačnošću aparata. Aparat u “Kažnjeničkoj koloniji” ne samo da objedinjuje različite aparate koji potiču iz srednjeg veka (bilo iz stvarnosti, bilo iz fantazije), nego interpelira aparatom, telom i mističnim prosvetljenjem.

Jedan od istorijskih primera interpelacije aparatom nalazi se u *Dušanovom zakoniku* pod nazivom „božiji sud“. *Dušanov zakonik* prihvata vizantijski sistem kazne, od sakaćenja onog dela tela kojim je izvršeno krivično delo (ruka, jezik i sl), ali sa izuzetkom kastracije. „božiji sud“ je kao iracionalno dokazno sredstvo postojao od srednjeg veka pa do 19., a funkcionisao je uz pomoć delovanja različitih tehničkih sredstava i aparata: „Ako bi kroz njih prošao živ, zdrav i nepovređen, onda se smatralo da je božijim sudom opravdan te nevin.“²⁴ Ostatok prakse iracionalnog dokaznog postupka kao svojevrsne interpelacije zabeležio je i Vuk u *Riječniku* kao *maziju*, odnosno kao praksu *vađenja mazije*. Optuženi koji je negirao izvesno delo, izvlačio je gvožđe iz uzavrele vode: „Ako on ne bude ukrao što na njega govore, ne će se ožeći ni malo, ako li bude ukrao, nagoreće mu ruke.“²⁵ Vuk dalje upozorava da on ne zna nikoga ko je vadio maziju a da se nije opekao, a poznaje dvojicu kojima su ruke „nagorele“. Njih navodi po imenu i mestu, trudeći se da obezbedi što precizniju argumentaciju u prilog neopravdanosti iracionalne prakse *vađenja mazije*. Reč o svojevrsnoj logici totalne interpelacije – čim si interpeliran kriv si, bez obzira na to da li je delo počinjeno ili nije.

Neka od savremenih sredstava interpelacije su nanogica, poligraf i palica. Palicu sam već analizirao, demonstrirajući anomičnost savremenog aparata. Nanogica, odnosno odašiljač sa pratećom opremom, predstavlja poseban i veoma važan slučaj Altiserove teorije interpelacije, jer pokazuje da i privatni aparat (dom), može funkcionisati podjednako efikasno kao državni aparat. Upotreba nanogice je veoma detaljno propisana. Osoba kojoj je izrečena sankcija ili mera, nalazi se u svojoj kući ali uz određena prava i obaveze. Između ostalog, ima pravo na šetnju i izlazak iz stana i to najčešće u periodu od 13 do 17 sati. Odlukom direktora Uprave osuđeni može da napusti prostorije u kojima se nalazi, ali uz određenu proceduru. Pre svega u slučajevima pružanja medicinske pomoći osuđenom ili članu porodice, uz mogućnost odlaska na posao, ukoliko krivično delo za koje je osuđen nije vezano uz radno mesto. Takođe, osuđenik može pratiti nastavu ili otići na ispit, itd. Preciziranje koja sam naveo dodatno učvršćuju sferu privatnosti u okviru funkcije državnog

²³ Kafka, F., op. cit. 154.

²⁴ Taranovski, T. (1931). *Istorija srpskog prava, III-IV*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona, str. 194.

²⁵ Karadžić, V. (1975). *Srpski riječnik*. Beograd: Nolit, 341.

aparata.²⁶ Ne samo da nanogica ilustruje poseban slučaj Altiserove teorije, tj. da privatna institucija ili stan, postaje deo državnog aparata, nego danas postoji veoma razučena mreža privatnih agencija za obezbeđenje, a ni privatne vojske više nisu retkost. Altiser naglašava da država nije ni javna ni privatna, nego je ona tek preduslov uspostavljanja svake razlike, pa i one između javnog i privatnog. Nije bitno da li su institucije javne ili privatne, naprotiv, privatne institucije savršeno funkcionišu kao državni ideološki ili represivni aparati (škole, sredstva informisanja, agencije za obezbeđenje i sl).²⁷ Kada se zahteva prebacivanje kontrole ekonomije od države na privatni sektor, a navodi se „racionalna“ potreba za redukovanjem države, podrazumeva se jačanje državnog aparata u privatnom sektoru. Državni aparat podjednako efikasno, ukoliko ne i efikasnije, funkcioniše kada je privatn. „Kaznjenička kolonija“ stanuje u našoj kući.

„Detektor laži“ odnosno poligraf je aparat koji može istovremeno da beleži više fizioloških procesa u organizmu (krvni pritisak, puls, brzinu disanja, psihogalvanski refleks). Kada se jedna varijanta poligrafa koristi u istražnom postupku, onda se taj aparat naziva detektor laži. Sudska praksa ga ne prihvata kao validan dokaz, iako se u praksi sve češće koristi naročito u komplikovanim procesima. Poligraf se u poslednjih godina često pominje u javnosti, a pozivanje na poligraf danas postalo opšteprihvaćeno kao imperativ dokazivanja nečije nevinosti ili krivice²⁸ - kao da poligraf ponovo postaje jedinstveni aparat, onaj „božiji sud“ iz srednjeg veka. Da li poligraf u krivičnom postupku zaista ima toliku moć kolika mu se u javnosti pridaje? Da li poligraf obezbeđuje nepogrešive i neoborive dokaz? Rezultati poligrafa nisu prihvatljivi na sudu niti se mogu koristiti kao dokaz, ali valjano primenjen poligrafski test omogućava, ako se raspolože dobrim kontrolnim pitanjima, brzu eliminaciju nevinih osoba iz kruga osumnjičenih, kao i pronalaženje tragova i predmeta u istrazi, ali, ponavljam, rezultati poligrafskog ispitivanja nisu dokaz po sebi.²⁹

Upotreba poligrafa veoma je precizirana i regulisana. Poligrafsko ispitivanje može biti izvršeno uz dobrovoljan pristanak lica nad kojim se vrši poligrafsko ispitivanje. Ispitanik se upoznaje sa radom uređaja, baš kao što oficir u Kafkinoj priči pre egzekucije detaljno uvodi publiku u rad aparata. Maloletnik se može podvrgnuti poligrafskom ispitivanju uz njegov pristanak i uz saglasnost i prisustvo roditelja, staraoca ili punoletne osobe od poverenja. Upotreba je još suženija: policijski službenik će prekinuti primenu poligrafskog ispitivanja ako lice od kojeg se traže

²⁶ Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, *Službeni glasnik RS*, br. 55/2014 i 87/2018.

²⁷ Altiser, L. op. cit., 29

²⁸ Pavlović, M. (2021). U medijima svemoguć, pred sudom nemoguć - čemu zaista služi poligraf? <https://www.otvorenavratpravosudja.rs teme/ostalo/u-medijima-svemoguc-pred-sudom-nemoguc-cemu-zaista-sluzi-poligraf>

²⁹ Ibid.

obaveštenja posle davanja pisane saglasnosti izjavi da tu saglasnost povlači. Dakle, upotreba poligrafa je veoma ograničena, kako u pogledu upotrebe, tako i u pogledu lica koja mogu biti podvrgnuta poligrafskom ispitivanju.³⁰ A od poligrafa se zahteva da istovremeno istražuje, osuđuje i – kažnjava. Takođe, privatne agencije nude upotrebu službenih poligrafa privatnim i pravnim licima, a u nekim slučajevima čak i prilikom konkursa za radna mesta ili rešavanja porodičnih nesuglasica i sukoba. Poligraf je najbolji primer anomičnosti savremenog aparata. Uprkos detaljnoj regulativi unutar pravnog aparata, šira upotreba poligrafa je veoma porazna.

Zaključne napomene

Kafkina priča obezbeđuje literarni uvid u složeni mehanizam interpelacije aparatom. Osuđenik interpelira telom i mističnim prosvetljenjem, službenik ili oficir interpeliraju aparatom dok sami ne postanu interpelirani subjekti koji interpeliraju (slučaj međusobne interpelacije službenika). Više altiserovska teza sastojala bi se u kanonu komplementarnosti ideoloških aparata, uz jednu opštu mašinu, centralni aparat interpelacije. Mašina ne utiskuje samo reči i slova, nego manipuliše telom. Tu je centralni preokret! I interpelacija telom može biti ideološka (tenis, joga, hodočašće), kao što može biti i represivna (upotreba „poluge“ prilikom hapšenja ili palice prilikom intervencije).

Interpelirajući aparati su u anomiji, ili oni generišu anomiju. Sa jedne strane postoji snažno očekivanje javnosti da poligraf kao aparat zameni sve ostale elemente, a sa druge, utvrđena je veoma precizna regulativa koja blokira društveni zahtev. Slična je situacija i sa službenom palicom. Ona postaje sredstvo interpelacije upravo u slučaju skandalozno nekompetentne upotrebe. Baš kao što i Kafkin aparat nužno izneverava, ili kao što su javne egzekucije i intervencije često su „traljave“. Policajac u slučaju "I can't breathe" je upravo svojom nekompetentnom i rasističkom intervencijom izvršio najubedljiviju interpelaciju, omogućivši da se razmahne ceo ideološki aparat i to na globalnom nivou, sve do pripadnika američkog establišmenta koji zdušno osuđuju rasizam na delu, uz ritualno upućivanje zahvalnosti ubijenom subjektu interpelacije.

Način funkcionisanja aparata je apsurdan, protivrečan, ali samo naoko besmislen. Ono što interpelira, upravo je taj manjak smisla sadržan u apsurdu. Kafka preuzima u materijalnom opisu aparata ne samo elemente srednjovekovnih sprava za mučenje, nego ceo prosec podređuje *božijem sudu*, naime iracionalnim dokaznim sredstvima, kroz koje nije moguće proći živ, ili bar zdrav i nepovređen. Dakle, apsurdno jeste, ali deluje! U tom smislu sam istražni postupak već prethodi kazni,

³⁰ Zakon o policiji, *Sl. glasnik RS*, br. 6/2016, 24/2018 i 87/2018, čl. 57.

kao što je to slučaj u iracionalnom dokaznom postupku. Uprkos jasnoj regulativi i danas opstaje pritisak da poligraf postane jedinstveni aparat. Ne samo zbog uticaja instruiranih medija, nego zato što on interpelira već svojim postojanjem. I u slučaju sve glasnijih zahteva za uvođenjem smrtne kazne u Srbiji, premda pravnici upozoravaju da je to teško moguće, previđa se činjenica da smrtna kazna, kao ogledalo anomije, slavi zločinca, a karnevalizacija prilikom egzekucije prerasta u glorifikaciju zločina. Dakle, anomija i interpelacija su i dalje na delu, uprkos ili zahvaljujući podrobnim pravilima i zakonima koji regulišu upotrebu *aparata*.

Srđan Damnjanović, PhD, Associate Professor
Faculty of Law for Commerce and Judiciary in Novi Sad,
University Business Academy in Novi Sad
email: srdjan.damnjanovic@pravni-fakultet.info

KAFKA AND ALTHUSSER ON INTERPELLATION BY APPARATUS: FROM TORTURE DEVICES TO THE POLYGRAPH

Abstract:

The text deals with the problem of interpellation through the apparatus, from the torture device to the modern use of baton, ankle monitor and polygraph, in the context of important theoretical concepts such as interpellation, anomie, state apparatus, etc. Thanks to interpellation, an individual becomes a law subject. In his story "In the Penal Colony" from 1919, Kafka describes a torture method carried out by gradually carving a verdict into the convict's body, by means of a complex apparatus. There are two important theoretical concepts at play here: anomie (Durkheim) and interpellation (Althusser). Anomie is a state experienced by a subject faced with norms imposed on him by society and inadequate means for their realization. Interpellation addresses an individual, in this case through the state apparatus and technical means, thanks to which the individual acquires subjectivity. These two points intersect when the torture apparatus becomes hopelessly outdated, but the office worker stays faithful to it as the external apparatus has been replaced by an internal one. Nowadays, the function of the apparatus has been replaced by the polygraph, baton, ankle monitor, etc., with a change in the elements of interpellation, and the state of anomie being maintained.

Key words: *interpellation, anomie, apparatus, torture, "In the penal colony".*

Literatura

1. Altiser, L. (2009). Ideologija i državni ideološki aparati. Karpos.
2. Delez, Ž. i F. Gatari (1998). Kafka. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Milojević P. (1925). Vešanje Čaruge i Papića. Politika, 28. 02. 1925.
3. Durkheim, É. (2005). Suicide: A Study in Sociology. New York: Routledge.
4. Friedland, P. (2012). The Last Public Execution in France. <https://blog.oup.com/2012/06/last-public-execution-france-17-june-1939/>
5. Gidens, A. (2003) Sociologija. Beograd: Ekonomski fakultet.
6. Janković, I. (2012). Na belom hlebu: Smrtna kazna u Srbiji, 1804-2002. Beograd: Službeni glasnik i Clio.
7. Kafka, F. (1977). Pripovijetke. Knjiga prva. Zagreb: Zora.
8. Karadžić, V. (1975). Srpski riječnik. Beograd: Nolit.
9. Lacan, J. (1986). Četiri fundamentalna pojma psihoanalize. Zagreb: Naprijed
10. Merton, R. (1938). Social Structure and Anomie. American Sociological Review, 3 (5): 672—682.
11. Pavlović, M. (2021). U medijima svemoguć, pred sudom nemoguć - čemu zaista služi poligraf? <https://www.otvorenavratapravosudja.rs teme/ostalo/u-medijima-svemoguc-pred-sudom-nemoguc-cemu-zaista-sluzi-poligraf>
12. Serrano, J. (2019). The Interpellation of the Body: Althusser and Kafka. Rev. Filosofia Univ. Costa Rica, LVIII (152), 41-51.
13. Strawbridge, S. (1982). Althusser's Theory of Ideology and Durkheim's Account of Religion: An Examination of Some Striking Parallels. Sociological Review, vol. 30 no. 1.
14. Taranovski, T. (1931). Istorija srpskog prava, III-IV. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.

Zakoni i pravilnici

15. Zakon o izvršenju vanzavodskih sankcija i mera, Službeni glasnik RS, br. 55/2014 i 87/2018.
16. Zakon o policiji, Službeni glasnik RS, br. 6/2016, 24/2018 i 87/2018, čl. 57.
17. Pravilnik o policijskim ovlašćenijima, Službeni glasnik RS, br. 41/2019 i 93/2022.

Internet veze

18. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/interpellate>.
19. https://www.youtube.com/watch?v=1VII-3FapFY&ab_channel=AlJazeeraBalkans

CIP - Каталогизација у публикацији Библиотека Матице српске, Нови Сад

34:316.3"20"(082)

МЕЂУНАРОДНИ научни скуп "Правнички дани - проф. др Славко Царић" (21 ; 2024 ; Нови Сад)

XXI међународни научни скуп "Правнички дани - Проф. др Славко Царић" "Одговори правне науке на изазове савременог друштва", Нови Сад, 4. и 5. окт. 2024 = XXI International Scientific Conference "Legal days - Prof. Slavko Carić, PhD" "The Responses of Legal Sciences to the Challenges of Modern Society" : [зборник радова] / [уредник Милан Почуча]. - Нови Сад : Универзитет Привредна академија, Правни факултет за привреду и правосуђе, 2024 (Нови Сад : Граф 021). - 770 стр. : илустр. ; 24 cm

Радови на срп. (ћир. и лат.) и енгл. језику. - Тираж 150. - Стр. 23-26: Уводна реч / Милан Почуча = Opening word / Milan Počuča. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Резиме на енгл. језику уз сваки рад.

ISBN 978-86-86121-64-6

а) Правна наука - Савремено друштво - 21. в. – Зборници

COBISS.SR-ID 153244169